

יח

הזדקקות לאחרים לשם קיום מצוות

הקדמה

א. "אם יש לך – את חייב בכל אילו, ואם אין לך – אין את חייב באחת מהן"
ב. "שואל או מוכר כסותו" במצוות מסוימות:

1. ארבע כוסות

2. נר שבת

3. נר חנוכה

ג. עונג שבת - "ולו עלי ואני פורע"

ד. הצורך בתכנון כלכלי בהוצאות על מצוות

סיכום

הקדמה

כאשר אדם מצוי במצוקה כלכלית ואין לו יכולת לרכוש חפצי מצווה, כגון: תפילין, סוכה, ארבעת המינים ונר חנוכה – או כאשר אין ברשותו די ממון עבור צורכי השבת או עבור מצוות וארבע כוסות לליל הסדר – אין בכך כדי לפטור אותו ממצוות אלו ודומותיהן. ההנחה המקובלת היא שאדם איננו פטור מקיום מצווה גם אם אין לו את החפצים הנדרשים למצווה זו, וכדי לקיימה עליו לשאול אותם מאחרים או ללוות ממון. מאידך, ישנן מצוות שקיומן אפשרי גם על ידי שימוש בחפצי המצווה של אחרים, והאדם אינו נדרש לשאול או ללוות ממון כדי שיוכל לרכוש את חפצי המצווה.

ארגוני צדקה וחסד מספקים מזון לנצרכים עבור מצוות כגון סעודות שבת וחג, אכילת מצה ושתיית ארבע כוסות, וממילא עולה השאלה: מה באשר לחפצי מצווה אחרים, שאינם מזון, כגון ארבעה מינים, תפילין וכדומה? האם מוטל על הזולת לדאוג גם לצרכים הרוחניים של העניים? במאמר זה נעיין במקורות העוסקים בסוגיה זו, נגדיר את המשותף לסוגי המצוות, ונעמוד על הכלל המורה את אופי התנהלותם של העניי ושל הממונים על הצדקה.¹

א. "אם יש לך – את חייב בכל אילו, ואם אין לך – אין את חייב באחת

מהן"

את המחויבות של כל אדם לקיים מצוות מסוימות ניסח הרמב"ם (הל' ברכות יא, ב-ג), כאשר עסק בברכות שיש לברך בעת שמקיימים מצוות אלו:

יש מצוות עשה שאדם חייב להשתדל ולרדוף עד שיעשה אותה. כגון: תפילין, וסוכה, ולולב, ושופר. ואלו הן הנקראין חובה, לפי שאדם חייב על כל פנים לעשות. ויש מצווה שאינה חובה אלא דומין לרשות. כגון: מזוזה ומעקה. שאין אדם חייב לשכון בבית החייב מזוזה כדי שיעשה מזוזה, אלא אם רצה לשכון כל ימיו באהל או בספינה ישב. וכן אינו חייב לבנות בית כדי לעשות מעקה...

וכן כל המצוות שהן מדברי סופרים, בין מצווה שהיא חובה מדבריהם כגון: מקרא מגילה, והדלקת נר בשבת, והדלקת נר חנוכה, בין מצוות שאינן חובה כגון: עירוב,

¹ במאמר זה לא נעסוק בהגדרתו של עני, שכבר דשו בה רבים. הנחת היסוד היא שהדיון נוגע למי שמוגדר עני.

ונטילת ידיים.

הרמב"ם הבחין בין מצוות, מהתורה ומדרבנן, שחייבים לקיים בכל מצב, ובין מצוות רשות שחובת קיומן מוטלת על האדם בתנאים מסוימים. לענייננו, חשובים דבריו על אודות המצוות מהתורה ומדברי חכמים שחובה על כל אדם לקיימן, כלומר מצוות תפילין, סוכה, ארבעה מינים, שופר, מקרא מגילה, הדלקת נר שבת והדלקת נר חנוכה; ועליהן יש להוסיף מצוות כגון מצה, מרור וקרבת פסח.

על דברי הרמב"ם הללו כתב רבנו מנוח (שם):

לפי שמצוות אלו חייב אדם לעשותם עד שאפילו אין לו מה יאכל או שהיה מתפרנס מן הצדקה, צריך לחזר עליהם בכל כוחו כדי לעשותם.

דברים בעניין זה נאמרו בירושלמי (פאה א, א; קידושין א, ז):

רבי שמעון בן יוחי אומר: גדול הוא כיבוד אב ואם שהעדיפו הקב"ה יותר מכיבודו. נאמר: "כבד את אביך ואת אמך", ונאמר: "כבד את ה' מהונך", ממה את מכבדו משיחנך.

מפריש לקט שכחה ופיאה, מפריש תרומה, ומעשר ראשון, ומעשר שני, ומעשר עני, וחלה.

ועושה סוכה, ולולב, ושופר, ותפילין, וציצית, ומאכיל את העניים ואת הרעבים ומשקה את הצמאים. **אם יש לך – את חייב בכל אילו, ואם אין לך – אין את חייב באחת מהן.**

אבל כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם, בין שיש לך הון בין שאין לך הון **כבד את אביך ואת אמך, ואפילו את מסבב על הפתחים.**

מדברי ר' שמעון בר יוחאי המובאים בירושלמי משתמע שאין הבדל בין מצוות שחובה לקיימן, כגון סוכה ולולב, ובין מצוות שרק בהתקיים תנאים מסוימים (כמו בעלות על שדה) יש חובה לקיימן – כגון לקט, שכחה ופיאה. הירושלמי מבחין בין כלל המצוות ובין מצוות כיבוד אב ואם, ומדבריו ניתן להבין כי אדם שנמצא במצוקה כלכלית איננו חייב לקיים מצוות אלו – למעט מצוות כיבוד אב ואם. אמנם, ניתן להסביר שכוונת הירושלמי היא שאדם כזה אינו חייב לטרוח על מנת שיהיו בבעלותו אותם חפצי מצווה, אך הוא אינו פטור מעצם קיום המצוות הללו ועליו להשתמש בחפצי מצווה של אחרים – בייחוד במצוות החובה שהוזכרו בירושלמי: שופר, סוכה, ארבעה מינים, תפילין וציצית. אולם, אם זוהי כוונת הירושלמי, אזי לא ברור מה החידוש בדבריו, שהרי גם אדם שאיננו מוגדר כעני חייב לקיים מצוות אלו אך איננו חייב לרכוש את חפציהן.²

בביאור הלכה (סי' תרנו, סעיף א, ד"ה אפילו) פירש את דברי הירושלמי הללו על פי מקור אחר בתלמוד הירושלמי (ברכות ט, ג), המלמד שיצירת חפץ המצווה – כגון: בניית הסוכה, עיבוד העור לתפילין וטוויית החוטים לציצית – אף היא מצווה. לפי פירוש זה, אם אין לאדם יכולת כספית הוא פטור מרכישת החפצים שמהם מכינים את המצווה: עצים לסוכה, עורות לתפילין ומזוזות, חוטים לציצית וכדומה; אך הוא אינו פטור מפעולת המצווה עצמה ולשם כך עליו לשאול מאחרים את חפצי המצווה שלהם.

כך סיכם בביאור הלכה (שם) את דבריו:

² יש חובה להוציא ממון בעבור כיבוד אב, אף אם יש צורך לחזר על הפתחים לשם כך. לא נעסוק במאמר זה בשאלה באילו מצבים ישנה חובה לחזר אחר הפתחים לשם כיבוד אב ואם.

בשנדקדק על לשון הירושלמי דקאמר ועושה סוכה ולולב שופר ותפילין וציצית מאי לשון 'ועושה' דקאמר היה לו לומר 'ויושב בסוכה' 'ונוטל לולב' 'ותוקע בשופר' 'ולובש תפילין וציצית'... אבל עצם המצוות עשה ללבוש תפילין וכן כי האי גוונא בקיום שאר המצוות, מזה לא פטרתו התורה כלל שהוא חוב המוטל על גופו. ולא גרע מנר של שבת, ונר חנוכה, וד' כוסות דמוכר כסותו כדי להשיגם.³ ואפילו אם תימצי לומר דאין הדין שיצטרך לחזור על הפתחים להשיג מעות לקנות תפילין, אבל על כל פנים מחוייב לחזור ולבקש מישראל שישאול לו תפילין לקיים המצוות עשה.

אכן ישנם הקשרים שבהם מופיע הביטוי "עושה מצווה" כמכוון לעשיית חפץ המצווה, אך ישנם הקשרים שבהם כוונת הביטוי "עושה" היא לקיום המצווה עצמה ולא להכנת חפצי המצווה. כך למשל אנו למדים בתוספתא (ברכות [ליברמן] ו, טו):

עשרה שהיו עושין עשר מצוות - כל אחד ואחד מברך לעצמו. היו עושין כולן מצוה אחת - אחד מברך לכולן. יחיד שהיה עושה עשר מצוות - מברך על כל אחת ואחת. היה עושה מצוה אחת כל היום אין מברך אלא אחת. היה מפסיק ועושה מפסיק ועושה מברך על כל אחת ואחת.

מלשון הירושלמי נראה שמדובר בקיום פעולת המצווה ולא בהכנת חפציה, כשם שהמשפטים "מפריש לקט שכחה ופיאה, מפריש תרומה, ומעשר ראשון, ומעשר שני, ומעשר עני, וחלה... ומאכיל את העניים ואת הרעבים ומשקה את הצמאים" מתארים את פעולת המצווה עצמה ולא את הכנת החפצים שבהם תתקיים.

כמו כן, ברור שהחובה העיקרית היא ביצוע פעולת המצווה, כגון הישיבה בסוכה או נטילת ארבעה מינים, ולא יצירת חפצי המצווה. אכן, לפי הירושלמי יש צד של מצווה ביצירה ובהכשרה של חפצי המצווה, ולדברי הירושלמי (סוכה ג, ד) יש לברך על מעשים אלו; אולם ברור שאין בהם קיום של המצוות עצמן, ואדם שבנה סוכה אך לא ישב בה, או עיבד עורות וכתב פרשיות אך לא הניח תפילין, לא קיים את המצווה המבוקשת, וכדברי הריטב"א (כתובות ז ע"ב, ד"ה ובירושלמי משמע):

עשיית סוכה ועשיית ציצית, שאין העשייה עושה כלום בעיקר המצווה עד שילבש טליתו וישב בסוכתו בחג.

אשר על כן, אין כל חידוש בכך שאם אין לאדם את חפצי המצווה הוא פטור מלייצר אותם, משום שגם מי שאינו עני לא חייב לבנות סוכה בעצמו או לעבד עורות ולכתוב בעצמו את פרשיות התפילין.

הביאור הלכה הוסיף וציין על אודות קיומה של מחלוקת עקרונית בין התלמוד הירושלמי ובין התלמוד הבבלי בשאלה האם "עשיית המצוות הוא מצווה בפני עצמה מדמברך עליה... ואינו יכול לפטור עצמו במה שיקנה תפילין או סוכה מחבירו במעותיו", כאשר לפי הירושלמי יש לברך על בניית הסוכה, ואילו לפי הבבלי אין לברך עליה. יש להעיר כי ממקורות אחרים בתלמוד הבבלי משתמע שיש גדר "מצווה" גם בבניית סוכה, ואף שאין מברכים על פעולת הבנייה, יש להגדרה זו

³ בשלוש מצוות אלו: ארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה נעסוק בהרחבה לקמן.

השלכות הלכתיות שונות.⁴

עוד יש להעיר כי הדין "אם יש לך – את חייב בכל אילו, ואם אין לך – אין את חייב באחת מהן", נאמר בירושלמי בשמו של ר' שמעון בר יוחאי, ואילו דין הברכה על יצירת המצווה נאמר בירושלמי כברייתא סתמית. אין הכרח אפוא לחבר את שני המקורות בתלמוד הירושלמי ולהציב עמדה אחידה בעניין זה, וייתכן שדעתו של ר' שמעון בר יוחאי היא שאין לברך על יצירת המצווה, או שהוא סבור בדומה לתוספתא ([ליברמן] ברכות ו, ט-י) כי יש לברך רק ברכת שהחיינו בעת יצירת המצווה,⁵ ולא את ברכת המצוות (כגון "לעשות סוכה").

הרב שמואל הלוי וואזנר (שו"ת שבט הלוי, חלק ד, סי' סד) חלק על הסברו של הביאור הלכה לדברי הירושלמי, וכך כתב:

ובביאור הלכה נוטה לומר... ובעניוטי הוא פירוש שאי אפשר לאומרו בירושלמי. דמדקאמר מפריש פאה וכו' ומעשר עני וחלה, ועושה סוכה ולולב וכו' מאכיל העניים והרעבים, אם יש לך אתה חייב בכל אלו ואם אין לך אין אתה חייב באחת מהן, משמע להדיא דלענין עיקר חיוב קאי, דבאין לו פטור...

לדברי הרב וואזנר, פשט דברי הירושלמי מורה כי אדם שאין לו כסף לשלם עבור רכישת חפצי המצוות האמורות פטור מלקיים מצוות אלו. בהמשך דבריו, הודה הרב וואזנר שיש מקום להבחין בין מצוות שאדם אינו חייב לעשותן אלא שאם הוא מקיימן הוא עושה מצווה, ובין מצוות שעל האדם להתחייב לעשותן; אך לדעתו, פשט הירושלמי הוא שאדם אינו צריך לחזור על הפתחים כדי שיוכל לרכוש את חפצי המצווה או ליצור לעצמו את חפץ המצווה, והוא פטור מקיום המצווה.

המחלוקת בין הרב וואזנר לבין המשנה ברורה נוגעת לפרשנות הירושלמי, אך הלכה למעשה מודים שניהם כי כל אדם חייב בקיום המצוות האמורות גם אם אין לו את חפציהן. כך ראינו לעיל בשם רבנו מנוח (הל' ברכות יא, ג) וכך סיכם זאת בביאור הלכה (סי' תרנו, א, ד"ה אפילו מצווה):

ואפילו אם תימצי לומר דאין הדין שיצטרך לחזור על הפתחים להשיג מעות לקנות תפילין, אבל על כל פנים מחוייב לחזור ולבקש מישראל שישאלו לו תפילין לקיים המצוות עשה.⁶

מצוות תפילין היא דוגמה למצוות החובה השונות שכל אדם מחויב לקיימן גם אם לשם כך עליו לשאול מאחרים את חפצי המצווה שלהן.

להלן נדון במקורות שבהם נאמר במפורש כי על העני לטרוח ולהשיג חפצי מצווה שיהיו בבעלותו.

ב. "שואל או מוכר כסות" במצוות מסוימות

לגבי שלוש מצוות מדרבנן כתב הרמב"ם, ובעקבותיו ה"שולחן ערוך", כי על העני לטרוח ולדאוג שיהיו לו את חפצי המצווה. מצוות אלו הן: ארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה.

⁴ לעיון במקורות נוספים בתלמוד הבבלי שמהם עולה כי יש ערך ומצווה ביצירת חפצי המצווה, ראה בספרי זמני יהודה וישראל, "מצוה לבנות סוכה", עמ' 345-346.

⁵ ברייתא זו מופיעה גם בבבלי (סוכה מו ע"א). התוספות (שם, ד"ה העושה) שאלו מדוע יש מצוות שעליהן תיקנו שיש לברך שהחיינו בעת עשייתן (כגון סוכה וארבעה מינים), ויש מצוות שלא תיקנו לברך שהחיינו בעת עשיית המצווה (כגון תפילין וציצית).

⁶ בגמרא (חולין קי ע"א) מסופר על רמי בר דיקולא שהיה חולה מעיים, ועני מרוד שאף בגדיו היו שאולים. כדי לקיים את מצוות האכילה בערב יום כיפור, לקח רמי בר דיקולא את הכחלים (=עטיני הבהמה) שזרקו אנשי העיר, ויצא מחוץ לתחום וצלאם על חרצנים שמצא; וכל זאת כדי שלא ליהנות משולחנם של אחרים, בבחינת "פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות" (ראה בבא בתרא קי ע"א). כך הסביר זאת הרב חיים שמואלביץ' שיחות מוסר (התשל"א), עמ' יז.

1. ארבע כוסות

במשנה (פסחים י, א) נאמר:

ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב, ולא יפחתו לו מארבעה כוסות של יין,
ואפילו מן התמחוי.⁷

על משנה זו שאלה הגמרא (פסחים קיב ע"א): "פשיטא?", והשיבה:

לא נצרכה אלא לר' עקיבא דאמר ועשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות,⁸ הכא
משום פרסומי ניסא מודי.⁹

ר' עקיבא קבע: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות", וכוונתו היא שעני אינו חייב לאכול
סעודה שלישית בשבת או שאינו מחויב במאכלים מיוחדים בסעודת שבת ודי לו שיאכל כמנהגו
ביום חול.¹⁰ הגמרא מלמדת כי גם ר' עקיבא מודה שראוי לו לעני לקבל ארבע כוסות מהתמחוי,
משום שבשתייתן יש "פרסומי ניסא".

דברי המשנה: "ולא יפחתו לו" הם פנייה לציבור באמצעות שלוחיו, גבאי התמחוי, הנדרשים
לתת לאותו עני גם ארבע כוסות,¹¹ זאת לעומת האמור במשנה (פאה ה, ז):
מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי, מזון ארבע עשרה סעודות לא
יטול מן הקופה.

בגמרא (שבת קיח ע"א) נאמר על משנה זו: "רבי עקיבא היא, דאמר: עשה שבתך חול, ואל
תצטרך לבריות", ולכן העני אינו נוטל מן הקופה כדי לקיים סעודה שלישית בשבת. כאמור,
בשתיית ארבע כוסות יש ממד של פרסום הנס, ועל כן גם לשיטת ר' עקיבא מוטלת חובה על העני
ליטול מהתמחוי. ואכן הר"ן בחידושו (שבת שם, ד"ה אלא הא) הבחין בין מצוות ארבע כוסות
למצוות אחרות:

בפסחים אמרינן דמודה ר' עקיבא לענין ד' כוסות, לאו למימרא דבכל מקום מצווה
מודה, אלא במקום ארבע כוסות דחמירי, כן פירש הרא"ה ז"ל.¹²

ארבע כוסות היא מצווה מדרבנן, וכאן באופן מיוחד קבעו חכמים שעל גבאי הצדקה לתת לעני
ארבע כוסות. מדברי הרמב"ם (הל' חמץ ומצה, ז, ז) שכתב: "ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה לא
יפחתו לו מארבעה כוסות" נראה שדעתו כרוב הראשונים, כלומר שההוראה היא לגבאי הצדקה
ולא לעני.

מה על העני לעשות אם גבאי הצדקה לא מילאו את תפקידם? הרשב"ם (פסחים צט ע"ב, ד"ה

⁷ על אופיו של העני הנוטל ארבע כוסות מהתמחוי ומיסב בעת ששותה אותם, ראה בספרי: זמני יהודה וישראל,
"ההסבה בליל הסדר", עמ' 301-305.

⁸ בהמשך הגמרא שם מופיעה אמירתו של ר' עקיבא כחלק משבעה דברים שציווה לר' יהושע בנו. בפסחים (קיג
ע"א) מופיעה אמירה זו בשמו של ר' יוחנן שאמר "שלושה דברים... משום אנשי ירושלים".

⁹ כך בנוסח דפוס ונציה ודפוס וילנה. בכתבי יד אחרים למסכת פסחים מצויה גרסה שונה: "הכא משום ניסא
מודה", והמילה "פירסומי" נעדרת מהם.

¹⁰ בעניין חובת עני בשלוש סעודות וריבוי מאכלים בשבת ראה: פסחים קיב ע"א; משנה תורה, שבת, פרק ל, הלכות
ז-ט; טור ושולחן ערוך, אורח חיים, סי' רמב, סעיף א, ובנושאי הכלים שם.

¹¹ כך פירשו מספר ראשונים, כגון: הרשב"ם, שם, ד"ה ולא יפחתו; תוספות, שם, ד"ה לא (הראשון); ריטב"א, שם,
ד"ה ולא יפחתו; מרדכי, פסחים צט ע"ב, ד"ה תוספת מערבי פסחים; ר"ן, פסחים יט ע"א בדפי הרי"ף, ד"ה לא
יפחתו; ראב"ה, פסחים, סי' תקכה; כלבו, סי' נ. הריטב"א פירש בשם ר' יחיאל מפר"ז כי כוונת הדברים היא שאף
אם יש לעני מזון שתי סעודות, עליו למכור אותם ולקחת בדמיהם ארבע כוסות. המאירי (פסחים צט ע"ב, ד"ה
ולא יפחתו) כתב את שני הפירושים, ואילו הטור (אורח חיים, סי' תעב), הטיל פשרה בין הדעות וכתב: "ואפילו
אין לו אלא מזון ב' סעודות ימכרם ליקח יין לד' כוסות אף על פי שצריך לקבל אחר כך מן הצדקה". ראה בהרחבה
בעניין זה במאמר: "ביטחון תזונתי", שבספר זה.

¹² דברים דומים כתב גם הריטב"א בחידושו (שבת קיח ע"ב, ד"ה הא מני).

ואפילו) כתב: "ימכור את מלבושו או ילווה או ישכיר עצמו בשביל יין לארבעה כוסות"¹³, וכך פסק גם השולחן ערוך (אורח חיים, סי' תעב, יג):

אפילו עני המתפרנס מן הצדקה ימכור מלבושו או ילווה או ישכיר עצמו בשביל יין לד' כוסות.

מהשולחן ערוך ניתן להבין כי ההוראה היא לעני, ועליו לטרוח ולמכור את מלבושו, ללוות או להשכיר עצמו. אמנם, נושאי כליו של השולחן ערוך פירשו שהכוונה היא שאם גבאי הצדקה לא נתנו לו ארבע כוסות, עליו לטרוח כדי להשיג.¹⁴ מכל מקום, גם לפי הסברים אלו הוא אינו מחויב לחזר על הפתחים, אלא למכור מרכושו, או ללוות על מנת להחזיר או להשכיר עצמו.

כפי שראינו, במשנה נאמר: "לא יפתחו לו מארבעה כוסות". משנה זו עוסקת ב"עני שבישראל..." שאוכל "מן התמחוי". רש"י ורשב"ם (שם, ד"ה ואפילו) פירשו שמדובר בעני מרוד המתפרנס מתמחוי של צדקה, ואין לו אפילו מזון שתי סעודות (על פי המשנה, פאה ח, ז). אולם כאשר ניסחו הרמב"ם וה"שולחן ערוך" דין זה, הם השתמשו בביטוי "עני המתפרנס מן הצדקה". ביטוי זה מתפרש בגמרא במקום אחר (מועד קטן כא ע"ב) כמתאר אדם שיש לו מלאכה מועטה והוא מתפרנס ממנה בדוחק רב:

אבל, שלשה ימים הראשונים – אסור במלאכה, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה. מכאן ואילך – עושה בצינעא בתוך ביתו, והאשה טווה בפלך בתוך ביתה.¹⁵

ייתכן שלפי הרמב"ם והשולחן ערוך דווקא מעני כזה, שיש לו מלאכה שממנה הוא מתפרנס, ניתן לדרוש שימכור את כסותו או ילווה לשם ארבע כוסות – אם גבאי הצדקה לא מילאו את תפקידם; ואילו כאשר מדובר בעני מרוד שבדרך כלל ניזון מהתמחוי, יהיה עליו לחזר על הפתחים כדי להשיג יין לשתיית ארבע כוסות.¹⁶

עני מקבל גם "קמחא דפסחא". תקנה זו נזכרה לראשונה בתלמוד הירושלמי (בבא בתרא א, ד): "אמר רבי יוסי בי רבי בון: לחיטי הפסח, בין לישא בין ליתן". באותו הקשר דן הירושלמי בשאלה כמה זמן על אדם לדור בעיר כדי להיחשב תושב שניתן לגבות ממנו חיטים לפסח, או אם מדובר בעני, כדי שיוכל לקבל מ"חיטי הפסח".¹⁷

תקנת "קמחא דפסחא" היא מתן חיטים, קמח או מצות אפויות לעניים (או מעות לרוכשם),¹⁸ ולא כלולה בה הענקת מצרכים אחרים. לא ברור מתי ומדוע החלו לזהות את המושג "קמחא

¹³ כך גם בקצרה באוצר הגאונים (שם) בשם רב שרירא גאון, וכך כתב גם רבנו מנוח על הרמב"ם (שם).
¹⁴ כך פירשו ה"מגן אברהם" (שם, ס"ק טו) והגר"א (שם, ס"ק יג). המשנה ברורה (שם, ס"ק מב) כתב: "ימכור מלבושו - היינו אם הגבאים לא נתנו לו, אעפ"כ אין לו לפטור עצמו, אכן באמת הם מחויבים ליתן לעניים ארבעה כוסות. ותמיהני על איזה מקומות שאין משגיחין על זה, הלא דבר זה פשוט ומבואר בכמה פוסקים".

¹⁵ הלכה זו נפסקה בלשון דומה ברמב"ם (הל' אבל, ה, ח); ובשולחן ערוך (יורה דעה, סי' שפ, ב). יש להעיר שלאבל ההולך ממקום למקום מותר לעשות מלאכה "ואפילו תוך ג' ימים שאסרו לעשות מלאכה אפילו לעני המתפרנס מהצדקה, הכא שהוא בדרך התירו לו לגלגל בכענין זה שאמרנו, ונראה דה"ה שיעשה מלאכה כדי חייו כיון שהוא במקום שאין מכירין אותו, ולא יטול מן הצדקה אם אינו לפי כבודו, כי גדול כבוד הבריות שדוחה את לא תעשה שבתורה" (חידושי הריטב"א, מועד קטן כז ע"א, ד"ה אם יכול).

¹⁶ אמנם רשב"ם, שמדבר על עני מרוד, פירט את הטרחה שצריך העני לטרוח, וחזרה על הפתחים אינה כלולה בה: "ימכור את מלבושו או ילווה או ישכיר את עצמו בשביל יין לארבע כוסות".

¹⁷ מעניין לציין ש"קמחא דפסחא" ניתן דווקא מחיטים, המין המשובח יותר של מיני הדגן, ולא ממינים אחרים הכשרים אף הם לאפיית מצה, כלשון הגמרא (פסחים לה ע"א): "אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחטים, בשעורים, בכוסמין, ובשיפון, ובשיבולת שועל". אמנם, ייתכן שהמילה "חיטי" אינה אמורה בדווקא, והכוונה היא לכל חמשת מיני הדגן – אם כי נראה נהוג היה לאפות מצות מקמח חיטה. על מתן "קמחא דפסחא" לעניים לפני פסח, ראה במאמר: "ביטחון תזונתי", בספר זה.

¹⁸ בשלב מסוים החלו לתת לעניים חיטים טחונים, כלומר קמח, כדי להקל עליהם (משנה ברורה, סי' תכט, ס"ק ד). כיום, כשלא מקובל לאפות בבית, נוהגים לתת מצות מוכנות, וכך ציין הרב יעקב חיים סופר (כף החיים, אורח חיים, סי' תכט, ס"ק יב), שמנהג ירושלים לתת מצות. הבחירה בין מתן מעות, קמח או מצות מוכנות, היא אפוא עניין של נוחות בהתאם לטובתו של העני ועל פי יכולותיהם של הנותנים.

דפסחא" עם הענקת "סל מזון" שלם ובו מוצרים רבים לחג. אף שזוהי כמובן מצוות צדקה משובחת, היא איננה קשורה ישירות לתקנת "קמחא דפסחא" המקורית. בשונה מחובת הגבאים לתת לכל עני ארבע כוסות על מנת שיוכל לקיים את המצווה של חכמים, מתן "קמחא דפסחא" נראה כיום כמתן צרכים קיומיים בסיסיים ולא על מנת שהעני יקיים מצוות אכילת מצה בליל הסדר שהיא מצווה מהתורה.¹⁹ הקריאה המיוחדת לסיוע לעניים במתן "קמחא דפסחא" היא בשל ההוצאות הרבות הכרוכות בהכנת המאכלים הכשרים לפסח, שלשם נדרשת מגבית מיוחדת.²⁰ אכן, אם עני לא קיבל "קמחא דפסחא", יהיה עליו ללוות, להשאיל את חפצו או למכור את כסותו, כדי שיוכל לקיים את מצוות החג: מצה, מרור וקרבת פסח.

2. נר שבת

הרמב"ם (הל' שבת, ה, א) כתב:

ואחד אנשים ואחד נשים חייבין להיות בבתיהן נר דלוק בשבת. אפילו אין לו מה יאכל, שואל על הפתחים ולוקח שמן ומדליק את הנר, שזה בכלל עונג שבת. כך פסק גם בשולחן ערוך (אורח חיים, סי' רסג, ב). באור שמח (על הרמב"ם שם) כתב שהרמב"ם למד דין זה מהחובה לתת לעני ארבע כוסות משום פרסום הנס (פסחים ק"ג ע"א), וכן מחובתו של העני לטרוח להשיג נרות חנוכה (ראה להלן). מאחר שבגמרא (שבת כג ע"ב) נאמר שכשיש לעני כסף לנר שבת או לנר חנוכה, נר שבת עדיף על נר חנוכה "כל שכן דמשום שלום ביתו שואל על הפתחים".²¹

המשנה ברורה (סי' רסג, ס"ק ט) פירש שאין מדובר בעני שאין לו כלל מה לאכול, מפני שבמצב כזה מוטב "שיחזור על הפתחים כדי לקנות לחם לשבת ויקיים בזה מצות קידוש וגם עיקר סעודת שבת". אלא הכוונה שאין לו לאכול משל עצמו שהוא מתפרנס מקופת הצדקה, "אפילו הכי צריך להשתדל להשיג גם כן נר לשבת".²²

הרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעב"ץ, אורח חיים, סימן ז, סעיף ג) הסביר שמצוות צדקה בכלל היא לצורכי גופו של העני, ולא לצרכיו הרוחניים, ולכן יש לתת לעני את כל צרכי השבת: שהרי צורכי גופו הוא, וזה בכלל "די מחסורו אשר יחסר לו", ואם כן שפיר הוא מחויב לשאול על הפתחים שיהיה לו נר של שבת.

¹⁹ הרב ישראל איסר איסרלן (פתחי תשובה, אורח חיים, סי' תכט), והרב יעקב חיים סופר (כף החיים, אורח חיים, סי' תכט, ס"ק יד), כתבו שאם ידוע שאדם עני מקפיד לאכול בפסח מצה שמורה, על הגבאים לתת לו דווקא מצה כזו. לכאורה, על גבאי הצדקה לתת את האוכל המינימלי הנדרש על מנת שהעני יוכל להתקיים. החידוש בנוגע לארבע כוסות הוא כי אף שהעני אינו ניזון משתייה זו ואינו מרווה צמאונו בה, בכל זאת יש לתת לו ארבע כוסות. אמנם ייתכן שבנוגע למצה, אם יתנו לעני מצה רגילה כאשר ידוע שהוא מקפיד לאכול מצה שמורה, אזי הוא לא יאכל ונמצא שהגבאים לא מילאו את חובתם לדאוג לקיומם של העניים. אכן, עדיין יש מקום לומר שעני אינו יכול לצפות שיתנו לו מצה שמורה שעלותה גבוהה יותר מזו של מצה רגילה ועליו להסתפק במינימום, וכך פסק גם בשערים המצויינים בהלכה (סי' קח, ס"ק ו).

²⁰ ראה: שער הציון, סי' תכט, ס"ק י; חכמת שלמה, שם. במקום אחד ("קמחא דפסחא – סיפוק כל צרכי החגים" שערי צדקה (התשנ"ד), עמ' רטז-רכא) דן הרב מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ', מדוע לא תיקנו שגבאי הצדקה ייתנו לעניים עבור הוצאות ייחודיות שיש לקראת חגים נוספים, ומסקנתו היא שיש לעשות כן באופן של "מתן בסתר".

²¹ ראה גם ביאור הגר"א, אורח חיים, סי' רסג, ס"ק ז.

²² כך הסביר הרב נחום רבינוביץ' בספרו יד פשוטה (שבת, פרק ה, הלכה א) את דברי הרמב"ם, על פי הגמרא ביומא (עד ע"ב; עה ע"ב). הרב יששכר תמר (עלי תמר, ירושלמי, פאה, עמ' שנב), הוכיח את פירושו של המשנה ברורה מדברי הרמב"ם שכתב: "אפילו אין לו מה יאכל, שואל על הפתחים...". לכאורה היה צריך הרמב"ם לכתוב "אפילו אין לו שמן"; ועל כרחנו שדין זה אמור רק בעני שממילא מחזר על הפתחים ולכן עליו לטרוח שיהיה לו שמן לנר שבת.

3. נר חנוכה

הרמב"ם (הל' חנוכה, ד, יב) כתב:

מצות נר חנוכה מצווה חביבה היא עד מאד וצריך אדם להזהר בה כדי להודיע הנס ולהוסיף בשבח האל והודיה לו על הנסים שעשה לנו. אפילו אין לו מה יאכל אלא מן הצדקה, שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן ונרות ומדליק.²³ כך פסק גם בשולחן ערוך (אורח חיים, סי' תרעא, א): צריך ליזהר מאד בהדלקת נרות חנוכה, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן להדליק.

המגיד משנה (שם) הסביר שהרמב"ם למד חיוב זה מדינם של ארבע כוסות – אשר העני מקבל אותם משום פרסום הנס, כדברי הגמרא שהובאו לעיל – וממילא הוא הדין גם ביחס להדלקת נר חנוכה, שאף בה יש את ממד פרסום הנס.²⁴

הרב יהודה אסאד (שו"ת יהודה יעלה, חלק א, אורח חיים, סי' רב), תמה על דברי המגיד משנה: מניין לרמב"ם לדמות את נר חנוכה לארבע כוסות? אפשר שדין זה אמור רק בארבע כוסות, ולא במצוות אחרות אף שיש בהן פרסום הנס! לכן, סבור הרב אסאד שיש ללמוד את דינו של עני בנר חנוכה במידת "כל שכן" מארבע כוסות ולא ב"הוא הדין":

דהוצרך למילפינן ב"מכל שכן" מד' כוסות ולא ב"הוא הדין". ורצה לומר כיון דבשביל כל הד' כוסות צריך למכור כסותו ואחד מהם הוא כוס של קידושא, מכל שכן נר חנוכה שהוא עדיף מקידוש.²⁵

דהיינו, מאחר שבמסגרת ארבע כוסות כלולה גם הכוס הראשונה שבה מקיימים את קידוש היום, ובגמרא (שבת כג ע"ב) נאמר שר נר חנוכה עדיף מקידוש היום, מכאן שגם עבור מצוות נר חנוכה חובה על האדם לשאול או למכור את כסותו.

הרב יהודה אסאד (שם) טען עוד שמקור דברי הרמב"ם בסוגיה (מגילה כז ע"ב), המספרת על אמו של ר' זכאי שמכרה כיפה שעל ראשה בשביל יין לקידוש, והיא ובנה זכו לעושר; וכן מספרת על רב הונא שמשכן את חגורתו כדי שיהיה לו יין לקידוש, וזכה אף הוא לברכה. הרי"ף (מגילה ט ע"א

²³ האור שמח (שם) הסביר שעל העני לטרוח לא רק כדי לקיים את עיקר המצווה, אלא "גם להידור והתוספות, וזה שאמר [=הרמב"ם] להוסיף בשבח האל והודיה לו... ולוקח שמן ונרות". כך סובר גם הרב משה שטרנבוך (שו"ת תשובות והנהגות, חלק ב, סי' שמב, סעיף א; חלק ג, סי' ריט, אות יב), בשל העניין המיוחד שיש בפרסום נס חנוכה. הרב אליהו שלזינגר (מצות נר איש וביתו (התשל"ח), עמ' עז) מוסר בשם הרב יעקב קנייבסקי ("הסטייפלר"), שדברי האור שמח מחודשים. אכן נראה שאין הכרח להבין כך את דברי הרמב"ם, ויש לפרש שכוונתו היא שבהדלקת נרות יש הודעה והודאה: הודעה בפרסום הנס והודאה בשבח והלל לה; נוסף על ההלל שאומרים בחנוכה. נראה שכוונת דברי הרמב"ם, "שלווקח שמן ונרות", היא שבמשך כל ימי חנוכה על האדם לטרוח שיהיו לו שמן ונרות לכל הימים, אך אין הכוונה שעליו לשאול או למכור את כסותו גם בשביל ההידור. כך כתב גם הרב אברהם דנציג (חיי אדם, כלל קנד, סעיף ו). יתרה מזאת: דיוקו של האור שמח הוא מהמילה "נרות", האמורה בלשון רבים, אך בילקוט שינויי נוסחאות ברמב"ם (מהדורת פרנקל), מובאת נוסחה שנעדרת ממנה המילה "נרות", ואף השולחן ערוך לא הביא מילה זו. הרב נחום רבינוביץ (יד פשוטה על הרמב"ם שם) כתב: "האם יעלה על הדעת שימכור את כסותו כדי להדר במצוה ולהוסיף נרות? ... אם יקנה רק נר חנוכה, נמצא שנהנה לאורו ומשתמש בו ועובר על גזירת חכמים. לפיכך, ודאי שצריך מלבד נר חנוכה נר נוסף שבו ישתמש למאור... שהרי לקמן (הלכה יד) פסק רבינו שר ביתו קודם לנר חנוכה משום שלום בית, ונתבאר שם כי הכונה שלא ישב בחושך, הרי שמי שאין לו כסף אלא לנר אחד יוציאו על נר למאור. לפיכך כתב רבינו כאן 'נרות' בלשון רבים אחד למצות נר חנוכה ואחד למאור". ראה עוד בעניין זה בדבריהם של הרב דוד שפרבר (שו"ת אפרקסתא דעניא, חלק ב, אורח חיים, סי' מב) והרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעב"ץ, אורח חיים, סי' ז, סעיפים ג-ד, ושם בסי' עד, סעיף ד).

²⁴ יש להעיר שהרמב"ם לא כתב ביחס לנר שבת שעל העני למכור את כסותו, וציין זאת רק בהקשר של נר חנוכה, וראה בשו"ת אבני נזר (אורח חיים, סי' תקא, ס"ק ג) שהתייחס לכך. במאמרי "יום טוב, הלל והדלקת נר חנוכה" (אמונת עתיק, 93 [תשע"ב], עמ' 62-68) עסקתי בקשר שטווה הרמב"ם בין חובתו של העני בנר חנוכה ובין תוספת השבח וההלל שיש בהדלקה, כשם שעני חייב בארבע כוסות בשל הודאה ושבח לה' (המתקיימים על ידי אמירת ההגדה).

²⁵ ראה בדברי הרב יעקב ריישר (שו"ת שבות יעקב, ג, סי' מט), שיישב את דברי המגיד משנה.

מדפי הרי"ף), הביא את המעשה הראשון להלכה, ונראה שעל בסיס זה כתב הרמב"ם שהעני שואל וממשכן, או מוכר את כסותו.

הם עשו זאת רק ממידת חסידות, אך:

לפי שעלתה בידם שכר גדול על חיבוב המצווה באופן זה, קבעום הרי"ף והרמב"ם וטוש"ע להלכה. ובאמת ודאי גם במצווה דאורייתא ראוי כך לבזבז עליו ממדת חסידות לבד.

אמנם, יש לשאול על דברי הרב אסאד: מניין שסדרי העדיפות אצל אדם שיש לו כסף למצווה אחת בלבד אמורים גם ביחס למי שאין לו כסף כלל? נר חנוכה וקידוש היום הן שתי מצוות, ובהתלבטות ביניהן ההכרעה היא שנהר חנוכה עדיף בשל פרסום הנס. לעומת זאת, נר שבת היא מצווה שמוגדרת כחובה (רמב"ם הל' שבת, ה, א) וכצורך קיומי לגופו של העני שיוכל להתענג בשבת, ואילו הדלקת נר חנוכה היא מצווה מדרבנן, וברור שצורכי גופו של העני קודמים לצורכי מצווה, ולכן על העני לדאוג לצורכי המצווה בכוחות עצמו.

הרמב"ם כתב ביחס לנר חנוכה: "אפילו אין לו מה יאכל אלא מן הצדקה, שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן ונרות ומדליק". הגר"א פירש שכוונתו היא שהעני נדרש לשאול על הפתחים²⁶, אך הרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעב"ץ, אורח חיים, סי' ז, ס"ק ד) הסביר שאין הכרח לפרש כך את דברי הרמב"ם. לדבריו, יש להבחין בין הביטוי "ושואל מאחרים", שכוונתו שאלה על מנת להחזיר, ובין הביטוי "שואל על הפתחים", שכוונתו קבלה של כסף בתורת צדקה שלא על מנת להחזיר. בנר חנוכה כתב הרמב"ם (הל' חנוכה, ד, יב): "שואל או מוכר כסותו" וכוונתו היא שעל העני מוטל לשאול שמן מאחרים או למכור את כסותו כדי שיוכל להדליק נר חנוכה, אך אין מוטל עליו לחזר על הפתחים ולבקש צדקה על מנת לקיים מצוות נר חנוכה.

הרב ז'ולטי הוכיח את הצעתו מדברי הרמב"ם במקום אחר (הל' שקלים, א, א):

מצות עשה מן התורה ליתן כל איש מישראל מחצית השקל בכל שנה ושנה. אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב, ושואל מאחרים או מוכר כסותו שעל כתיפו ונותן מחצית השקל כסף שנאמר "העשיר לא ירבה והדל לא ימעיט ממחצית השקל" (שמות, ל, טו).

מסקנתו של הרב יעקב בצלאל ז'ולטי היא:

אם כן הוא הדין הא דכתב הרמב"ם גבי נר חנוכה "שואל" היינו שלוח מאחרים, אבל לא נאמר כלל שחוזר על הפתחים בשביל נר חנוכה, שהרי אין חיוב מדין צדקה לתת לעני כדי לקיים מצוות, אבל ד' כוסות יש חיוב על גבאי הצדקה לתת לו ממעות הצדקה... והיינו משום שהם צרכי סעודתו בליל הסדר, ויש חיוב לתת לעני כל צרכי סעודתו. מה שאין כן להדליק נר חנוכה שזה רק קיום מצווה, אין חיוב על הגבאים לתת לו כדי לקיים המצווה, אלא הוא עצמו לווה מאחרים, או מוכר כסותו ולוקח שמן ומדליק.

אכן, מצאנו מספר הקשרים שבהם משתמש הרמב"ם בביטוי "שואל" כמכוון לחיזור על הפתחים. הרמב"ם (הל' עבדים, ט, ז) כתב: "ילך וישאל על הפתחים ויתפרנס מן הצדקה", וכן במקום נוסף (הל' אישות, יט, טו-כא). כאמור, לגבי נר חנוכה כתב הרמב"ם (הל' חנוכה, ד, יב) רק את המילה

²⁶ ביאור הגר"א, אורח חיים, סי' תרעא, ס"ק א. כך פירש גם ה"אליהו רבה" (שם, ס"ק א). גם המשנה ברורה (ביאור הלכה, סי' רסג, ד"ה אין לו) הסכים לפירוש זה וכתב: "דאם לא הכי היה לו לומר לשון לווה כמו בד' כוסות". ראה עוד הרב ברוך רקובר, ברכת אליהו, אורח חיים, סי' תרעא, א, עמ' קט, בהערות.

”שואל” מבלי להוסיף במה מדובר.

מלבד זאת, ייתכן שאין הבדל אם הרמב”ם כותב ”שואל על הפתחים” או ”שואל מאחריים”, וכשהוא משתמש במילה ”שואל”, כוונתו היא בין על הפתחים ובין מאחריים ומדובר על כך שהעניין שואל על מנת להחזיר ואינו חייב להתבזות וליטול בתורת צדקה. על פי הצעה זו נוכל לפרש את דברי הרמב”ם במקום נוסף (הל’ מתנות עניים י, ז):

שמונה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו. מעלה גדולה שאין למעלה ממנה: זה המחזיק ביד ישראל שמך, ונותן לו מתנה, או הלוואה, או עושה עמו שותפות, או ממציא לו מלאכה, כדי לחזק את ידו, עד שלא יצטרך לבריות לשאול. המעלה הראשונה במצוות הצדקה היא לסייע לאדם שירד מנכסיו על ידי הלוואה מסודרת – כאדם רגיל אשר לווה כסף מחברו מתוך הנחה שיוכל להחזיר לו בהמשך – וכך למנוע ממנו לחזור על הפתחים.²⁷

כאמור, רק באשר לארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה, מצאנו התייחסות ברורה לגבי השאלה מה מוטל על העני לעשות על מנת שיוכל לקיים מצוות אלו. ההוראה האמורה במצוות אלו היא שעל העני להתאמץ, לשאול וללוות מאחריים או למכור מרכושו, על מנת שיוכל לקיים את המצווה. לא מצאנו הדרכה כזו לגבי מצוות סוכה, לולב, תפילין וציצית וכדומה. ייתכן שהסיבה היא מפני שבמצוות אלו העני יכול לשאול את חפץ המצווה מאחר שאין חובה שיהיה לו חפץ של מצווה: משלו. לעומת זאת, מצוות נר שבת, נר חנוכה וארבע כוסות דורשות חפצי מצווה שמתכלים: נאכלים או נשרפים, ולכן העני צריך לטרוח ולשאול על הפתחים כדי שיהיה לו את חפציהם.²⁸

אפשר לנסח הבחנה זו מזווית אחרת: מצוות ארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה הן מצוות שאין שני אנשים יכולים לקיימן יחדיו, שהרי אי אפשר להדליק את אותו נר פעמיים; אך מצוות סוכה, לולב, תפילין וציצית, יכולות להתקיים באותו חפץ בזו אחר זו, או במקביל, על ידי כמה אנשים, ולכן העני אינו צריך לטרוח ולשאול על הפתחים כדי שיהיה לו משלו.

הלכה למעשה כתבו הפוסקים (ביאור הלכה, סי’ תרעא, ד”ה ואפילו; כף החיים שם, ס”ק ד) בשם ספר ”חמד משה”, שגבאי הצדקה צריכים לתת לעני בכל לילה נר אחד כעיקר המצווה. הרב משה פיינשטיין (שו”ת אגרות משה, יורה דעה, חלק ב, סי’ קמא) הרחיב עוד בעניין זה:

מצד מצוות צדקה הא אין עיקר מצוות צדקה, אלא בעניני אכילה ושתייה ומלבושים ולא בקניית דברים הצריך למצווה, חוץ מד’ כוסות בלילי פסחים ונר חנוכה. וכן לשלם שכר למלמד לבני עניים חולה, וליתן מעות לעני לקנות תפילין ומזוזה וציצית, אינו ענין צדקה. אלא דבר גדול הוא במה שעושה שיוכל העני לקיים מצוות ה’.²⁹

עני פטור אפוא מקניית ציצית ותפילין או ארבעה מינים, ואינו נדרש לסבב על הפתחים כדי

²⁷ במקום אחר (הל’ תלמוד תורה, א, ח) תיאר הרמב”ם עני שמחזר על הפתחים ומבקש צדקה, וכתב: ”עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים”.

²⁸ הרב שמעון גרשון רוזנברג (שג”ר) ”האם חייבים לשאול על הפתחים לקיים מצוות?” כתלנו, יב (תשמ”ז) עמ’ 72-63, הסביר באופן אחר את היחס שבין המצוות הללו: ארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה. לדבריו, אלו נורמות חיים מינימליים של עני, ועל כן מוטל עליו לפשוט יד למענם. ראה עוד את דיונו של הרב בנימין זילבר בשו”ת אז נדברו (חלק ז, סי’ צא), בעניין זה.

²⁹ הרב מיכל זלמן שורקין (הררי קדם, א [התש”ס], סי’ קסא) כתב שלפי הסוברים שמצוות נר חנוכה היא מצווה המוטלת על הבית: ”לכאורה לפי העולה מדברי הרמב”ם (הל’ ברכות יא, ג: ”יש מצות עשה שאדם חייב להשתדל ולדרוף עד שיעשה אותה”) כשם שחייב לחזר על הפתחים בשביל נר חנוכה, כמו כן חייב לחזור על הפתחים כדי לקנות לו בית להדליק נר חנוכה, וצ”ע. יש להעיר שמצוות נר חנוכה מוטלת על האדם, וכלשון הגמרא (שבת כא ע”ב) ”נר איש וביתו” (משפחתו). אכן, הגמרא עוסקת בשאלות הקשורות למקום ההנחה כשמדליקים בבית, אבל אין זו מצווה התלויה בבית דוגמת מזוזה ומעקה, ואכמ”ל.

שיהיה לו כסף לקנותם.³⁰ מובן שלמרות זאת, חייב העני בקיום מצוות אלו ועליו לשאול מאחרים תפילין, ארבעה מינים וכדומה – ומן הראוי שבני העיר ידאגו שיהיו לו לעני חפצי מצווה משל עצמו.³¹

ג. עונג שבת - "ולו עלי ואני פורע"

כאמור, במצוות מסוימות נדרש מעני לשאול או ללוות ממון, ולא ליטול את הנדרש לקיום מצוות אלו מן הצדקה. אולם, מה יעשה עני שמסופק אם יוכל להשיב את ההלוואה שבאמצעותה יקנה שמן לנר שבת או לנר חנוכה (או יין לארבע כוסות אם גבאי הצדקה לא נתנו לו)? בגמרא (ביצה טו ע"ב טז ע"א) נאמר:

מאי "כי חדות ה' היא מעזכם" (נחמיה ח, י)? אמר רבי יוחנן משום רבי אליעזר ברבי שמעון: אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: בני, לוו עלי וקדשו קדושת היום, והאמינו בי ואני פורע... כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים, חוץ מהוצאת שבתות והוצאת יום טוב, והוצאת בניו לתלמוד תורה. שאם פחת – פוחתין לו, ואם הוסיף – מוסיפין לו.³²

התוספות שם (ד"ה לו), הצביעו על סתירה בין הגמרא בפסחים והגמרא בביצה:

ללו עלי ואני פורע – והא דאמר (פסחים דף קיב ע"א) עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות? הני מילי כשאין לו לפרוע.³³

הבית יוסף (אורח חיים, סי' רמב) ציטט את דברי התוספות הללו, וביאר שזוהי גם כוונת הרמב"ם (הל שבת ל, ז) שכתב:

אינו חייב להצר עצמו ולשאול מאחרים כדי להרבות במאכל בשבת, אמרו חכמים הראשונים עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות.

הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, אורח חיים, סי' רמב, מד), הרחיב עוד על פי אותו עיקרון:

ללו עלי ואני פורע, אך זהו הכל במי שיש לו איזה עסק. ולכן, אף שעתה אינו, יכול ללות ולקוות לה' שירוויח ויפרע. אבל מי שאין לו שום עסק, עליו אמרו "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות".

מדובר אם כן על עני שיש לו עסק כלשהו ויש סיכוי שיוכל להחזיר את ההלוואה, גם אם כעת

³⁰ הרב נתן געשטטנר (ש"ת להורות נתן, ו, סי' פט) הסביר מדוע "בצרכי מצוה ליכא דין צדקה. י"ל עפ"י המבואר בש"ס ברכות (ו ע"א) חשב אדם לעשות מצוה ונאנס ולא עשאה מעלה עליו הכתוב כאלו עשאה עיין שם. ואם כן כשהוא אנוס מלקיים מצוה בגלל חוסר ממון, אין חיוב ליתן לו לצרכי מצוה, כיון דאין זה בגדר מחסורו אשר יחסר לו, שהרי אין הוא חסר כלום דהא מעלה עליו הכתוב כאלו עשאה". כך כתב בקצרה גם בשו"ת אבני נזר (אורח חיים, סי' תקא, ס"ק ג).

³¹ כך פסק המשנה ברורה (סי' כה ס"ק ב, בשם העולת תמיד): "מי שאין ידו משגת לקנות ציצית ותפילין, אין מחוייב לחזור על הפתחים כדי לקנותן. אבל מי שידו משגת אך סומך על מה ששואל מאחרים אחר שיצאו בהן, כתב הב"ח דעונשו גדול". ב"ביאור הלכה" (אורח חיים, סי' תרנו) העיר על דברי ה"עולת תמיד" הללו. בפרי מגדים (אורח חיים, סי' לד, ס"ק ב, הובא ב"ביאור הלכה" שם, ד"ה קטן), פסק שצריך לתת תפילין לעני אם אין לו. הרב יוסף ליברמן (שו"ת משנת יוסף, חלק ג, בפתיחה, עמ' יח), דן אם צריך לתת לעני תפילין מצד "די מחסורו – אפילו סוס לרכב עליו" (ראה כתובות סז ע"ב). ראה עוד בשו"ת אמרי יוסף (חלק ב, סי' קפ), שהסתפק אם עני צריך לחזר על הפתחים לשם קיום מצוות תפילין.

³² באופן דומה ראה גם: ויקרא רבה (וילנא), פרשה ל, פרק א; פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים), פרשה כז, ד"ה ר' אבא.

³³ ראה במהרש"ל (ביצה, שם, ד"ה בתוס' ד"ה לו). בשפת אמת (ביצה טו ע"ב, ד"ה לו), דחה את הגרסה המובאת בביאור הגר"א (סי' רמב, ס"ק א), ולפיה "עשה שבתך חול" אמור כשאין לו ממי ללוות. לדבריו, זוהי בעיה טכנית בלבד שנוגעת לכך שאין ממי ללוות בעוד לפי פירוש התוספות יש לו ממי ללוות, אך אם לא קיימת אופציה מעשית כיצד להשיב את ההלוואה, הוא איננו יכול ללוות.

הוא איננו יודע כיצד יחזירה. משמעותו של הביטוי "אני פורע" היא שאם קיימת השתדלות מעשית מצדו של העני ויש לו באופן עקרוני את היכולת לפרוע את ההלוואה, הוא רשאי ליטול הלוואה. אך אם אין בידו יכולת להחזיר את ההלוואה, הוא נדרש לקיים את "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות"³⁴.

כך אנו מוצאים גם גם בהלכות יום טוב. הרמב"ם (הל' יום טוב ו, טז), השווה בין שבת לבין יום טוב לעניין עונג היום וכבודו:

כשם שמצווה לכבד שבת ולענגה כך כל ימים טובים שנאמר: "לקדוש ה' מכובד" (ישעיהו נח, יג), וכל ימים טובים נאמר בהן: "מקרא קדש" (ויקרא כג), וכבר בארנו הכיבוד והעינוג בהלכות שבת.

הטור (אורח חיים, ס' תקטט), פירט והרחיב יותר:

מצות יום טוב לחלק אותו חציו לבית המדרש וחציו לאכילה ושתיה, ואע"פ שצריך כל אדם לצמצם יציאותיו, אל יצמצם בהוצאת יום טוב, וצריך לכבדו ולענגו כדרך שמענג ומכבד השבת, ובהלכות שבת כתבתיו.

דברים דומים כתב גם בשולחן ערוך (אורח חיים, שם). מכאן, שלפי הטור והשולחן ערוך, יש לנהוג בהוצאות יום טוב כדרך שנוהגים בשבת, ואין לצמצם בהן; אך מאידך, אל לו לאדם להביא את עצמו לעוני ולהזדקקות לבריות.

ד. הצורך בתכנון כלכלי בהוצאות על מצוות

באופן כללי, הרמב"ם התנגד לכך שאדם יוציא את כל ממונו בצורה שאינה מחושבת וכתוצאה מכך יעני – גם אם בזבז זה נעשה לצורכי גבוה. כך כתב הרמב"ם (הל' ערכין וחרמין, ח, יג): לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב, שהרי הוא אומר: "מכל אשר לו" ולא "כל אשר לו", כמו שביארו חכמים (ספרא בחוקותי ח, יב). ואין זו חסידות, אלא שטות, שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו, ובזה וכיוצא בו אמרו חכמים: חסיד שוטה מכלל מבלי עולם.

דברי תוכחה דומים כתב כתב החפץ חיים כנגד אותם המוציאים ממון מעבר ליכולתם בדברי מותרות, וכתוצאה מכך נקלעים למצוקה כלכלית (ביאור הלכה, ס' תקטט, ד"ה ואל יצמצם) ואל יצמצם בהוצאת יום טוב – אבל בשאר הימים צריך כל אדם לצמצם בהוצאותיו [טור], ומקורו מהא דאיתא בגמרא מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה וכו'. ופירש"י ליזהר מלעשות יציאה מרובה שלא יוסיפו לו אלא מה שפסקו לו. עכ"ל. וזהו תוכחת מרובה על זמנינו שבעו"ה הרבה אנשים עוברים על זה, ולא ישימו לב איך להתנהג בהוצאות ביתם להרחיק דברים המותרים, ורבים חללים הפילה הנהגה הרעה הזו שמביאה את האדם לבסוף על ידי זה לידי גזל וחמס וגם לחרפה וכלמה. והרבה סיבות יש שגורמים להנהגה רעה הזו... ואשרי למי שיאמץ לבבו ולא ישיגח לפיתויים וינהל הוצאות ביתו בחשבון כפי ערך הרוחתו ולא יותר.

³⁴ במשנה ברורה (ס' רמב, ס"ק ג) הצביע על היכולת להלוות בצורה הבאה: "מי שהשעה וכו' - ומיירי כשאין לו משכונות ללוות עליהם ובלא משכון אין יכול להשיג דאל"ה צריך ללות כדי שלא לבטל מצות עונג שבת וכמו שאחז"ל שאומר הקב"ה בני לוו עלי ואני פורע". דברים דומים כתב בקיצור שולחן ערוך (ס' עב, סעיף ח).

ועיין בקונטרס שפת תמים פרק ה' מה שכתבנו בזה.³⁵

הוצאות מופרזות מעבר ליכולתו של האדם עלולות להביא לגזל, לחמס ולבושה, ולכן הזהיר החפץ חיים מבזבזנות. דברים דומים כתב החפץ חיים במקום נוסף לגבי הוצאות שבת (ביאור הלכה, סי' רמב, ד"ה ולא אמרו):

טוב יותר שיצמצם ולא יפזר על עונג שבת המעט שיש לו, כדי שלא יתדלדל ביותר. ולזה ביאר ואמר דהתם מיירי למי שהשעה דחוקה לו ביותר, היינו שאין מגיע לו מממונו כי אם ב' סעודות על שבת. ולזה אמרו דמוטב שיעשה שבתו חול כדי שלא יצטרך לבריות. אבל... שיש לו מעט משלו לפזר על שבת, צריך לענג שבת במה שיש לו, ויבטח בה' שיתן לו אחרים עבור זה, דהוצאת שבתות ויום טוב הוא חוץ ממזונות הקצובין לו לאדם מראש השנה, וכמו שאמרו חז"ל.

גם כאן חזר החפץ חיים על העיקרון שאל לו לעני לפזר את ממנו המועט על עונג שבת; אך אם יש לו, יפזר ויבטח בה' שיש לו, ועליו ועל שכמותו נאמר: "לוו עלי ואני פורע".

דברים אלו אמורים באשר לטיב שתי סעודות בשבת ויום טוב ולקיום סעודה שלישית בשבת, כאשר ההנחה היא שהעני יקיים עונג שבת בצורה מינימלית, ועליו נאמר: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות". לעומת זאת, כאשר מדובר במצוות כגון: ארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה, ומצוות דומות שלא ניתן לקיימן באמצעות חפצי מצווה של אחרים, נראה שעל הציבור לדאוג שכל עני יוכל לקיים מצוות אלו באופן הבסיסי, וכדברי הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק ב, סי' קמא):

מצד מצות צדקה הא אין עיקר מצות צדקה, אלא בעניני אכילה ושתייה ומלבושים ולא בקניית דברים הצריך למצווה, חוץ מד' כוסות בלילי פסחים ונר חנוכה.

מצוות אלו שקולות לצרכים קיומיים של עני דוגמת מאכל ושתייה, ולכן אם עני אינו מסוגל להחזיר את מה שישאל לטובת קיום מצוות אלו, או שאיננו מסוגל להשכיר עצמו או למכור מרכושו, על הציבור ונציגיו לספק לו את צורכי המצוות הללו.

סיכום

א. כל אדם, ובכלל זה גם מי שנמצא במצוקה כלכלית, חייב לקיים מספר מצוות שהרמב"ם הגדיר כמצוות חובה: סוכה, ארבעה מינים, הדלקת נר שבת, הדלקת נר חנוכה ועוד. אם לעני אין את חפצי המצווה הללו הוא יכול להשתמש בחפצי מצווה – סוכה, ארבעה מינים, תפילין ועוד – של אחרים.

ב. בשלוש מצוות יש התייחסות מיוחדת לחובתו של העני בהשגת חפצי המצווה: ארבע כוסות, נר חנוכה ונר שבת. לגבי ארבע כוסות, תקנת חכמים מיוחדת קובעת שעל גבאי הצדקה לתת לעני את ארבע כוסות (ונראה שגם מצה, מרור וקרבתן פסח). אם הממונים על הצדקה לא מילאו את תפקידם ולא נתנו לעני ארבע כוסות ומאכלי פסח אחרים, על העני לטרוח: לשאול, ללוות או למכור מרכושו כדי לקיים את המצווה. כך גם בנוגע לנר שבת ולנר חנוכה – על העני לשאול, למכור מרכושו או להשכיר את עצמו כדי שתהיה לו אפשרות לקיים מצוות אלו. שלוש מצוות אלו הן מצוות מדרבנן שכדי לקיימן העני אינו יכול להשתמש בחפצי מצווה של אחרים, מפני שהשימוש בהם הוא כילויים, אם באמצעות אכילה אם באמצעות שרפה.

³⁵ ראה במאמר: "שיווק הלוואות על ידי גופים פיננסיים", בספר זה, העוסק בסיוע לצורכי חתונתם של בני זוג עניים.

ג. כאשר מדובר בענייני שאינו מסוגל להשיב הלוואה שייטול לצורך לרכישת צרכי מצוות מתכלות, או בענייני שאינו מסוגל להשכיר עצמו או למכור מעט מרכושו על מנת שיהיו לו מצוות כאלו משלו, על הציבור לסייע לו ברכישת חפצי המצוות הללו.